

DİNLERİN KADERİ, ULEMA VE AYDINLANMA

Necdet SUBAŞI*

İslâm düşüncesi gerek kavramsal gerekse olgusal temelde, müslüman dünya için bütün geçmiş zamanlarda olumlu bir işleyişe sahip olmuştur. Hem teoloji hem de felsefe alanında akl'a tanınan alanın, genel bir İslâm düşüncesi anlayışının oluşumuna katkıları olduğu açıktır. Ancak biz İslâm düşüncesi derken İslâm toplumlarının İslâmî çerçevede ortaya koydukları teorik ve pratik edimlerinden çok, temel referanslarda söz konusu edilen ilkeler ışığında günümüz dünyasını anlama çabası olarak tanımlamak istiyoruz. Aslında ne fikh'in ne de kelim'in hatta diğer İslâmî bilimlerin hiçbiri, bizzat İslâmî aklın sınırlanmış ilkelerini dışlayarak kendi varlıklarını din bağlamında geliştirmeleri mümkün değildir. Ancak bugün için "din" in devre dışı bırakılmasını hem savunan hem de hayati bir veçheye dönüştüren şimdiki zamanın diline uygun bir reel söylem tarzında gelişen *modernite* karşısında İslâmî düşünceye biçilecek kıymet, onun tanımına ve işlerliğine fazlasıyla muhtaç görünmektedir.

Temel sorunlardan biri olarak açıkça söyleyebiliriz ki, bugün İslâm düşüncesi adı altında dile getirdiğimiz olgular çoğunlukla duygusal bir eğilimin sınırlarını aşmaya pek eğilimli görünmemektedir. Hatta düşüncüyü,

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Görevlisi
VAN

bir anlamda da düşünmeyi kilitleyici olarak gelişen yığınla baskı mekanizmaları arasında, sahil bir yolla gerçek dine düşünsel anlamda ulaşabilmenin imkanları dahi neredeyse atlanılmaya çalışılmaktadır. Niçin?

Acaba hem Kur'an hem de onun dünyevi yorumu olarak Sünnet'in hayatıyeti, bizlerin sadece imana bağlanma sürecinde, eşyayı ve hayatı akılcı bir tarzda açıklamamıza mı bağlıdır? Mesela dinin bizdeki oluşum süreciyle birlikte akla tanyacağımız yeni görev alanlarımız olmayacak mıdır? Böylelikle akla seçilmiş mntukalar tanımakla, dini Allah'ın kudreti dışında kendi çabalarımızla mı korumuş olacağız?

Çok fazla geçmişe dönmeden yakın tarihsel dünyamıza bakarak rahatlıkla vurgulayabiliriz ki, neredeyse *dini söylemi* anlama noktasında bile, "akl"ı çalıştırma gücümüz ciddi sarsıntılar geçirmektedir. Böylesi bir zihinsel ameliyeden yoksun olmakla birlikte keramete bağlı bir irfani gelişmenin ömrü şimdilik uzun gibi görünmektedir. Kitaplara yansımaya da, aklın kötülüğü, sanki *sukûtf icma* ile kabul edilmiş gibi ilgi görmektedir. Oysa akıl, akıllıca bir imanun ve inatçı bir kâfirliğin ön şartı olarak daima önümüzde durmaktadır. Bir büyüye, bir sihre ya da baskın bir tecessüse kendimizi kaptırarak müslüman olmamışsak, bizzat aklımızın işlevini yeniden tanımlamak ve tarif etmek zorundayız.

Yapacağımız şimdilik budur. Ancak bu durumda karşımıza Aydınlanma'nın mirasıyla ortaya sürülen netameli durumlar çıkmaktadır. Aydınlanma kavramını din bağlamında incelemenin, aslında problemi tanımlamada her seferinde daha yeni sıkıntılar yarattığı kesin gibi görünüyor. Dinin, kendi özgün doğasına yapılan müdahalenin, ister aydınlanmacı retoriğe isterse diğer nedenlere dayanıyor olması sorunu açıklanamaz kılma hususunda belirleyici oluyor.

Din hangi kökene dayanırsa dayansın (Vahiy ya da insani bir sahte gerçekliğin klişeleşmiş hali) zaman içinde farklı saldırı ya da operasyonlara uğradığı tarihsel açıdan sıklıkla doğrulanan bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten, bu yöneliş biçimi, bazen rasyonel kaygıların ürünü olarak, dini, yeni zamanlara uygun bir kıvama ulaştırmak gibi *içerden endişeleri* de beraberinde taşıyor.

Şöyle ya da böyle, bir açıklama ve yorumlama biçimi olmanın yanısıra değerler ve sorumluluklar alanı da yaratan dinin, yaşanan gerçekliğe uyumu ya da gerçekliğin temel değerlere adaptasyonu gibi sıkıntuları, insan aklına, özelde yaşam biçimini genelde ise dinsel olanın tezahürünü, operasyona nesne yapan adımlar atırıyor. Din her halükârda, yenilenme ve açılma gibi gerekçelerle insani katkının imtiyazlı

adımlarına, kendi özgül kurumlarının yokluğu oranında *teslim edilmiş* oluyor.

Acaba kendi öznesini ve durumlara ilişkin fikh'ını tasvir edebilmiş din, yaşanan ve hükmedilen hayatın hızlı değişimine ayak uydurmaya mecbur mudur? Veyahut süregelen düzenin akışkanlığı oranında din, hangi asli formülasyonu korunmasını taahhüt etmek durumundadır?

Genel teorilerin şimdilik yanlışlanamayan iddialarına dayanarak rahatlıkla kabul edebiliriz ki, dinin, *şeytanın iğvası* diye nitelendirdiği sapma olayları, aslında dinle toplumsal arasındaki farkın aşılmaz gibi görünen kopukluğuyla yakından bağlantılıdır. Din'in nüfuzu, belki toplumsal yapı katmanlarına dinle birlikte rekabet etme çabası içinde olan kurumların, sınıfların, güç ve yeryüzü tanrılarının güçlenme yöntemlerine bağladıkları "kader"leri karşısında, somut bağlılıklarını içselleştiren mü'minlerine büyük ölçüde ihtiyaç duymaktadır. Hem entellektüel hem de alelde bir inanan için kendi özgün tanrısının gücü, her şeyin üstünde olmaya mahkûmdur ve gücü, sınanmaya duyulan ihtiyaçtan daha yüksek düzeyde seyretmektedir. Bunları zikrederken tanrısal gücün, bireyin kendi tasavvurunu bir imkan olarak değerlendireceğine dair ne bir saplantımız vardır ne de buna araçsal olarak ihtiyacımız var! Ne var ki, insani bir verim olarak ortaya konan tanrı tasarımlarının, insandan neş'et eden varlığını genelleştirmeye yöneldiğimizde, (toplumbilimlerinin de her vesileyle vurgulamasına paralel olarak) tekil bir hakikate olan rağbetimizi, doğrulanamayacak bir teoriye dönüştürmüş oluruz.

Vahiy dininin, çerçevesine insan akıl ve erdeminin hatta hikmetinin karışmadığı sahil ve tanrısal bir "bütün" olarak, bütün bu aykırı bakış açılarından uzak olduğunu, bir iman hakikati olarak vurgulamanın rahatlatıcılığını aşarak, pratik bir düzlemde farkedilir formlara aktarmamızın gereği, özellikle modern dünyada hayati bir değere sahip olarak vurgulanmalıdır. Sıradan ve üst perdeden ortak bir imanın kabullerini, dışımızdaki gerçekliğin kabulüne ya da izlenimine sunmanın külfeti bizatihi yüksek olabilir ama bu zorunluluğu, zorluktan kurtarmanın zamanını geçirmemek gerekmektedir.

Aydınlanma düşüncesinin öncüleri, kendilerini açıklama şansını, genel ve bölgesel iktidarların gölgesine taşıdıkları sekülerist açıklamaları nedeniyle kullanamadılar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Aydınlanma'nın mirası konusunda yapılabilecek genel geçer bir derlemenin, dinin lehine olabilecek bir sonuç çıkaramadığına dair geleneksel kabullerimiz, dine içerden yapılabilecek yorumlayıcı bir yaklaşımın tüm sonuçlarını daha baştan kolaylıkla buharlaştırabiliyor.

Dahası, Aydınlanma düşüncesi kendi içinde yekpare bir bütün oluşturamamasına rağmen, onun din (özellikle Hıristiyanlık) konusunda gösterdiği hassasiyetin uluorta bir şekilde değerlendirilerek, bundan İslamiyet aleyhine çıkarımların da pekala olabileceği korkusuyla büsbütün bir Aydınlanma düşüncesine bilumum akıl kapılarını kapayan *İslâmi imana bağlı müslüman seçkinlerin* tutumunu anlamak büyük ölçüde zor olmaktadır.

Peygamberlerin zaman zaman artan bir sıklıkla gönderilişlerinin hikmeti konusunda, müslümanların da diğer kitabi din sahiplerinin de ortak kanaati hemen hemen aynı merkezdedir: Peygamberler, süreklilik içinde, ortak bir anlam ve değer vurgusunu pekiştirmek için gönderilmişlerdir. Aslında, başta İslâm'ın son peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) olmak üzere hemen tüm yenileyici ve pekiştirici peygamberlerin başta gelen görevleri, yozlaşmış bir sekülerizme yönelen "din"i ayıklamak ve yeniden asla rucu ettirmekten başka bir şey değildir. "Asl"ı elinde bulunduran peygamberin, hikmetini yitirmiş bir dünyevilikle eşanlamlılık kazanmış ve meşruiyet aracı gibi tenzili rütbeyle uğramış "din"e eleştiri getirmesi, hatta bu din'i reddetmesi gayet normaldir.

Halbuki bunca din teorilerinin, din uzmanlığının, dinlerin dönüşümüne ilişkin olarak doğmuş bulunan bilimsel söylemlerin asıl uğraş alanları hiç de peygamberlerin misyonu değildir. Gerilim ve çalkantılarla dolup geçen ve halen işleyişine devam eden *tarih*, peygamberleri bile kendi asli rollerine yabancılaştırıcı bir tanım tuzağını önümüze getirip dayatıyor. "Kilise", bu bağlamdaki trajik durumu açıklayıcı bir örnek olarak sunulabilir.

Bir yandan hakim değerlerle yüklü din'in hegemonyanın hesabıyla alaşağı edilme durumu, bir yandan dinin tamamlanmamış dünya öğretisi, öte yandan havarilerini yitirmiş ve tabiri caizse öznesiz kalmış bir pozisyona mahkum olmuş eli kolu bağlanmış dünyalık dinin, kilisesini aşabilmesinin hangi mümkün karşılıkları olabilirdi? Bunu, Türkiye gibi hem dini açıdan kurumları laiklikle pekiştirilmeye hazır ve hem de bireyleri bakımından dinin, Tanrı'nın iradesine ve korumasına fazlasıyla terkedildiği (!) bir ülkede ve dahası doğurduğu kurumların üretmeye hazır olduğu *dindarane pozisyon*, aslında "kilise" yi *anlama* gücümüzü artırmaktadır.

Kendi asli fonksiyonlarını yitirmiş, karşısında bulunan iktidarın, Tanrı'ya inat yapmaya kadir olduğunu sandığı hesaplarını fiiliyata döndürmede hiç bir merhamet taşımayan gücü karşısında, yerleşmiş dinin tek eksiği kalıyordu: *Kurumlaşma*. Kurumlaşmanın ihtiyaç yansıtan yönü kadar, tikanıklığı ve durağanlığı vurgulayan yönünü de hatırlatmakta yarar

vardır. Dogma üretmede emsalsiz olan Hıristiyanlık kilisesi için vurgulama avantajına sahip olduğumuz eleştirel ifadeleri, diğer bilinen dinler için de tekrarlama şansımızın olup olmadığı problemi, aslında yeni bir araştırmanın gerekliliğini hatırlatmaktadır.

Aydınlanmacı aklı, önünde duran kilise ruhbaniyeti karşısında, onu bu noktalara kadar getiren hatta kışkırtan uzaktaki İslâm'ın nefesi değil midir? Bir İslâm ortaçağından, bir İslâm skolastiğinden söz etmenin olumsuz çağrışımlara yol açacağı nedeniyle kabul görmemesi belki de söz konusu tıkanıklığın temel nedenlerini oluşturuyor. Aslında vardığımız neticeyi iktidarda, jakobenizmde, Allah'ın takdirinde, kulların inisiyatif geliştirme konusundaki zayıflığında arayan genel havanın, İslâm'a nisbet edilen, reddedilmiş hangi itikadi doktrinin tasvibine uygun bir kuram geliştirdiği iyi bir cevap bekleyen soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aydınlanmaya yaslanan aklın, kilise mecburiyetiyle donanmış akla ve imana getirdiği eleştiri, bugün bizim laik aydınlarımızın kolayca taklit edebilecekleri tutumlardan oldum olası uzaktır. Aydınlanma düşünceleri, yükselen burjuvazinin çıkarlarına hizmete müteallik olsa da din eleştirilerinde bizim tanıdık aydınlarımızın pragmatik ve hakikat tekelcisi olma iddiasındaki merkeziyetçi tutumlarına sahip olmamışlardır. Evet, tartışmalarını bir adım daha ileri götürmeleri beklenebilirdi. Ama bunu ya yapmamışlardır ya da mevcut konjonktür buna elverişli soruların sorulmasını ihtiyaç olmaktan çıkarmıştır.

Aslında kilise ve çevresinin tutumlarına yönelik eleştirilerden ders almasını bilenler, öncelikle siyasal yapılanmalara mührünü vuran, genellemeleri laikliğin teminatı açısından kullanan seküler dünya düzeninin öncüleri olmuşlardır. Bugün Batı'da gelişen ve hem kiliseden hem de laik akıldan umudunu kesmiş ve gerçekten Aydınlanma'yı bir adım daha ileri götürmeye çabalayan entellektüellerin sayısı hiç de az değildir. Çocuk esasına göre bir fiil içermemelerine rağmen, yaşadığı halin kutsaldan arındırılmasına duyduğu tepkisini rasyonelleştiren entellektüellerin varolan kurgusu gerekliliğini, kendi zihni tecrübe ve hakedilmiş terminolojik aklının izinde kazanmaktadır. Bunu, ideolojik bir bakış açısının sıradan saymaya hakkı vardır ama bizce bu, modernitenin kucağında İslâm'la arasına oryantalist bir dizi hakikat dışılığın serilmiş olduğu bir dünyada, boşuna bir gayret sayılmayacaktır. Asıl mesele "hanifliğini" kazanmış bir vicdanın bizzat İbrahimi geleneğin son halkasını oluşturan Hz. Peygamber (s.a.v.) karşısında "amenna" demesini öğrenmesi, dahası kibire yakasını kaptırmamasıdır.

Ancak İslâm dünyası bu durumdan habersiz görünüyor. Dinlerinin doğruluğuna olan kesin imanlarının, dinlerini tartışmaya mahal vermediği muhakkak. Zaten, Aydınlanma'nın tersinden okumasını yapmakta mahir pek çok yerel aydının getirdiği *din eleştirilerine* cevap verme hususunda özgün kaynaklarının dilini kullanan müslümanlar için, savunulması en kolay düzlem din'dir.

Eleştirilerini Aydınlanmacılar gibi dinin kurumsallaşmış gerçekliğine değil de, bizzat reel tabiatına yöneltmeyi tercih eden aydınlarımız için bu kolay bir itiraz sayılmamalıdır. Genel müslüman vicdanı için aydınların din eleştirisinde şaşılacak bir şey yoktur. Tasvir edici yaklaşımlarla aldedilen, muhalifler değil, bizzat yenilenmeyi ve ihya edilmeyi bekleyen dini tasavvurlardır. Muhalifine toz kondurtmayan bu yaklaşım aracılığıyla, reddiyecinin hiçbir akıllıca bakışı da asla İslâmî sınırlara sokulmayacaktır. Doğrusu, İslâm dünyasının talihsizliklerinden birinin de sağlıklı ve akıllıca bakmayı ödünsüz sağlamaya alışmış aydınlardan yoksun oluşu olduğu gerçeği, artık açıklıkla gün yüzündedir. Sağlıklı dış muhalifet, bizzat dinin değil, dinin yansımalarının da her seferinde vahiyle yeni baştan karşılaştırılmasının imkanlarını çoğaltabilirdi. Ne aydınlarımızın ne de bir kategori oluşturma çabamızın bu rahatlığı bozma yönünde gayret gösterdiğine dair somut işaretlere sahip olmadığımızı tesbit etmek acı vericidir.

Aydın için dini konuşmak belki pozitivist dalganın süreçleri arasında *gerici vandaşlığı* arasında karar kılmakla eş anlama sahip olabilirdi. Ya ulemamız? İslâm dünyasının özellikle Türkiye örneğini, politik örgütleniş tarzı ve açık laikliği ile diğer ülkelerden ayırmamız her zaman için sırf bu nedenlerle kolay ve mümkün olabilmektedir. Ulemanın nisbi rahatlığı nedeniyledir ki, zaten son kertede dini, *aktüel alanın hüsumna terketme* başarısını kazanmış elitist kadroların dünya tasarımı ve fiiliyatı, her türlü tenkitten azade, çelişki ve tikanıklıktan uzak bir entegrizim karşısında durumunu pekiştirmekte, dinin uyumlu akışkanlığıyla rekabet alanları açmaya çalışmaktadır.

Aydınlanmacı aklın, bireye dayatılan ve kazanılmadan nedense doğuştan karşısında bulunduğu ergin olmayış durumunu aşma çabası, bizzat demir attığı zemin açısından değil ama istikametini belirlemesi açısından öğreticiydi. Ancak, kendini bu gün ulema katlarında bulan resmi ve gayri resmi kategoriler, kendi çabalarının katkısına besbelli bağlı gibi görünen "İslâm"ı gözden geçirme ve 'asl'a döndürme hususunda, mirasçısı olmakla gurur duydukları peygamberin (s.a.v.), üzerlerine yükledikleri ödevlerden bihabermiş gibi davranmaktadırlar. Sorun, İslâm'ın, 1400 yıllık gelenekle oluşan ve gözlemciye ilk ve evvelen taşınan yüzünün yarattığı olası

irrasyonel tasvirlerin silinmesidir. Bu hususta ulema, muhtemel sorularını, birden çok stilde geliştirerek, kurumlaşmış dinle İslâm arasındaki *zor geçiti* farkederek sorabilmelidir. Bu ona, kendi kaderini netlikle okuması konusunda elverişli imkanlar sunacaktır.

Bir İslâm Aydınlanmacılığı, kavramın netameli yapısını fazla ciddiye almadan gereklilik arzetmekte midir? Ünlü ve saygın alimlerimizden Ebu Hanife ve İmam Gazzali hakkında örneğin yüz ünlü Türk büyüğü imgeleminin kanıksanmışlığını aşarak yararlanmamızın mümkün yolları yok mudur? Onların mirasıyla yeni adımlar atmanın, birlikte adımlar atmanın yolları yeni bir aydınlanmayı kendi dinamizmimizle yürütmeye bağlı değil midir? Aslında bu soruların cevabı zor sayılmamalıdır.

Gözlerini modern toplumun enformasyon ve medya ağında açan, yalnızlığını ve hissedilir kutsallığını korumakta acze düşen tekil insanın, kendini fitratına yaklaştıracak adımlarını artık öncelikle din bilginlerinin (ulema) atması gerekmektedir. Peygamberlerin tek tek her insanın sorumluluğuna aidiyet içinde kattığı kutsallığı, bize bugün modern dünyada kim ve ne şekilde hatırlatılabilir? Aydınlarımızın umurunda olmadığı bu sorunları, acaba ulemanın göğüslemeye gözü kesmekte midir?

Böylece sonuç olarak bu ve benzeri problemlerin bizi açmazda bırakacak yönlerini keşfetmiş olabiliriz. Bu bile canla başla karşılayacağımız cevapların, hayatı anlamlı kılmasındaki tada kolay ulaşılamayacağını vurgular. Dinlerin kaderi değil ama, kendini dinle bütünleştirmiş müminlerinin kaderi, aydınlanmayı vahiyle sağlama alacak kadar, *nurla* bir tanışıklığın varolmasını, gerekli kılmaktadır. Aslında din, ben'im ya da bir başka ben'in bağlılığına çok şeyler borçlu değildir. İnsanın bizzat kendisi din bağlamında karşılaşabileceği kaderine açıklık kazandıracak rollere sahiptir.

Bu görevin, *Kur'an* ve *Sünnet'i*, akledilmiş ve kalbi idrake bağlı olarak, hayatın bizzat bütünü içine sindirebilmiş ulemanın konumuna ve sihriyetine duyulan büyüyle savaş açmasına bağlı olduğunu vurgulamak istiyorum. Aksi takdirde bu sihir, modern devirde hakikate savaş açmışlığını 'aydınlanma' sayan aydınların çıkarlarını somut bir şekilde dillendirmede haksız bir rağbet oluşturacaktır.

Hülasa, Aydınlanma'ya bel bağlamıyoruz, fakat kendi aydınlanmışlığımızın herkesi "nurlandırması"nın nasıl mümkün olabileceği sorusunu *haklı ve dini bir soru* olarak algılıyor, soruyor ve cevap arıyoruz.

DAHA İLERİ OKUMALAR İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- ABEL, Olivier "Laiklik Ne Demektir", Çev. Haldun Bayrı, *Defter*, Sayı: 13 (Nisan-Haziran 1990), s. 57 - 66
- ALTINDAL, Aytunç *Üç İsa*, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993
- AYUBİ, Nazih *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul 1991
- BAGADER, Ebubekir *Modern Çağda Ulema*, Çev. Osman Bayraktar, İstanbul 1991
- BERGER, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İstanbul 1993
- BERKES, Niyazi "Batı Düşüncesinde ve Türkiye Tarihinde Aydınlanma Kavramı", *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, İstanbul 1985, s.247-258
- BERQUE, Jacques "İslâm ve Yenilenme", Çev. Ali Zengin, *İslâm, Bilim ve Felsefe*, İstanbul 1990, s.75-94
- DAVUTOĞLU, Ahmet "Türk Entellektüel Geleneğindeki Baskıcı Temayüllerin Kökenleri", *İlim ve Sanat*, Sayı:13, s.15-21
- ELİADE, Mircea "Modern Dünyanın Mitleri", Çev. Sadık Kılıç, *Dergâh*, Sayı: 38 (Nisan 1993), s.16-17
- FAZLURRAHMAN *İslâm*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın 2.b., Ankara 1992
- GÜNAY, Ünver *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1994
- HAMPSON, Norman *Aydınlanma Çağı*, Çev. Jale Parla, İstanbul 1991
- HEPER, Metin "Türkiye'de İslâm, Siyasal Sistem ve Toplum", Çev. Mehmet Ulucan, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul 1986, s.369-387
- HODGSON, M.G.S. *İslâm'ın Serüveni*, Çev. Heyet, İstanbul 1993
- İNAN, Kemal "Üçüncü Dünya: Taşralılıktan Evrenselliğe", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 24 (Kış 1984)
- KEPEL, Gilles *Tanrının İntikamı*, Çev. Selma Kırmızı, İstanbul 1992

- LAROUİ, Abdullah *Tarihselcilik ve Gelenek.* Çev. Hasan Bacanlı, Ankara 1993
- MARDİN, Şerif *Türkiye'de Din ve Siyaset.* İstanbul 1991
- NASR, Seyyid Hüseyin *İslâm ve Modern İnsanın Çıkması.* Çev. Ali Ünal, İstanbul 1984
- SHAYEGAN, Daryush *Yaralı Bilinç.* Çev. Haldun Bayrı, İstanbul 1991
- WATT, Montgomery *Müslüman Aydın.* Çev. Hanifi Özcan, İzmir 1989